

Kiss László

SZLÁV–OROSZ KAPCSOLATOK A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Amikor azon kezdtünk el gondolkodni, hogy mivel köszönhetnénk illően kedves kollégánkat, a most 70 esztendőes Kaló Ferencet, abban biztosak voltunk, hogy ez csak valamilyen – oktatói és kutatói érdeklődésének leginkább megfelelő – orosz vagy szláv téma lehet. Nem kis hezitálás után úgy döntöttünk, hogy a kettőt kombinálva, a szláv-orosz, orosz-szláv – kulturális, tudományos és részben politikai – kapcsolatok alakulását fogjuk fő vonásaiban áttekinteni a hosszú 19. század első felében.

A döntés jó volt, de a feladat nem volt egyszerű. A témának ugyan viszonylag gazdag orosz, cseh, szlovák és angol nyelvű szakirodalma van, ám a hazai történetírásban az utóbbi fél évszázadban mindössze egyetlen olyan kapcsolattörténeti tanulmány született, amelyet haszonnal forgathattunk.¹ Az is némi fejtörést okozott, hogyan lehetne a Habsburg és a Török Birodalomban élő szlávok orosz tudományos körökkel, valamint az orosz tudósok szláv tudósokkal és értelmiségiekkel kialakított kapcsolatait a legpontosabban címbe foglalni. Eköz-

¹ *Arató Endre*: A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban. In: Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Akadémiai, Bp. 1961. 245-294. (A továbbiakban: *Arató* 1961.) – Heé Veronika áttekintése az orosz kultúra és irodalom 19. századi cseh recepciójáról – irodalomtörténeti jellege és időbeli terjedelme miatt – csak részben használható. *Heé Veronika*: Az orosz kultúra és irodalom cseh recepciója a 19. században. In: *Kroó Katalin* (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 755-762. Ugyanez mondható el *Berkes Tamás* kitűnő könyvéről is, amely a téma cseh eszmetörténeti vonatkozásait vizsgálja. *Berkes Tamás*: A cseh eszmetörténet antinómiái. Balassi, Bp. 2003. (A továbbiakban: *Berkes*, 2003.) – Vannak ugyan jelentős kapcsolattörténeti munkák, de ezek főleg a 18-19. századi magyar-orosz, orosz-magyar, s nem a szláv-orosz kapcsolatokat vizsgálják. Így ezekre támaszkodni nem tudunk. Lásd pl. *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Athenaeum, Bp. 1884.; *Váradí-Sternberg János*: Századok öröksége. Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatok köréből. Gondolat-Kárpáti, Budapest-Uzsgorod. 1981.; *Tardy Lajos* (sajtó alá rend.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Gondolat, Bp. 1988.; *V. Molnár László*: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 2000. (A továbbiakban: *V. Molnár*, 2000.); *Ugyanő*: Életutak találkozására 1703-1848. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 2004.

ben igyekeztünk elkerülni a – sokféleképpen értelmezett és definiált, szűk vagy parttalanul tág módon használt – „pánszlávizmus” csapdájából fakadó veszélyeket is.²

Ezekre a veszélyekre a legelső között A. N. Pipin hívta fel a figyelmet még 1878-ban. A „Pánszlávizmus a múltban és a jelenben” című könyvében többek között rámutatott a – szerinte 1830-as években feltűnő – pánszlávizmus szó teoretikus jellegére, meghatározatlan voltára. A pánszlávizmust ugyanolyan homályosnak és bizonytalanak látta, mint a Szent Szövetség korának már létező, de még kiforratlan nemzeti mozgalmait. A szláv népek nemzeti mozgalmában több törekvést mutatott ki: politikait (amint azt a szabadságért folyó szerb és lengyel felkelés nagy hatású példái mutatták); társadalmi, valamint művelődési. Meglátása szerint a művelődési tekinthető általánosnak. Jelen vizsgálódás számára is ez a fontos. A művelődési mozgalom kapcsán Pipin a szláv irodalmak születésére, valamint a szlávközi szolidaritás megjelenésére gondolt.³ Az európai – és tegyük hozzá: magyar – publicisták körében, akiknek alig voltak pontos ismereteik a szláv népekről, viszont már ekkor eluralkodott a vélemény, hogy a pánszlávizmus nem más, mint a szláv világ törekvése az egyesülésre Oroszország vezérlete alatt, illetve Oroszország befolyásának és uralmának a kiterjesztésére irányuló törekvés a szláv népek fölött.

Ma is széles bázisa van ennek a nézetnek, amely a pánszlávizmust egyetlen, politikai változatára szűkíti le és a szláv lakta területek bekebelezésére (is) irá-

² A pánszlávizmusok rendszerezésére legújabban lásd *Kiss László: Pánszlávizmus vagy pánszlávizmusok? Kísérlet az 1848 előtti pánszlávizmusok csoportosítására.* In „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Liceum Kiadó, Eger. 2011. 119-129. – A pánszlávizmus szó legelső megjelenését – helyesen – 1826-hoz, a szlovák Jan Herkeľ Budán kiadott *Elementa universalis linguae slavonicae...* c. művéhez kötik. Lásd pl. *Hugo Hantsch: Pan-Slavism, Austro-Slavism, Neo-Slavism. The All-slav Congresses and the Nationality Problems of Austro-Hungary.* *Austrian History Yearbook.* 1965/1. 23.; *Ludmila Buzássyová* szerint Ján Herkeľ dolgozta ki a szláv irodalmi egység gondolatát és a pánszlávizmus fogalmát. Lásd *Ludmila Buzássyová: Filologická koncepcia Jána Herkeľa...*; *Augustín Maťovčík (Zost.): Biografické štúdie* 28. Slovenská národná knižnica, Biografický ústav, Martin. 2002. 25. – A szláv nyelvi-kulturális törekvésekkel polemizáló magyar szerzők az 1830-as években többnyire még nem a „pánszlávizmus”, hanem a „szlavomán” (szláv mániában szenvedő), „csehomán” stb. kifejezéseket használták a szláv érdekek túlzó képviselőinek negatív megjelölésére. Erre vonatkozóan bővebben lásd *Kiss László: Magyarománok és szlavománok.* – A magyarosítók álláspontja a reformkori magyar-szlovák nyelvharcban. Műhely. Kulturális folyóirat, Győr. 1999/4. 46-50. – A magyar és a német vitairodalom 1840-től kezdte – a (pán)germanizmussal karöltve – a „pánszláv”, „pánszlávizmus” terminusokat rendszeresen használni, ugyancsak negatív összefüggésben. A pánszlávizmus és germanizmus kapcsolatával a legelső között foglalkozott, természetesen oroszellenes és lengyelbarát szellemben, *Count Valerian Krasinski: Panslavism and Germanism.* Thomas Cautley Newby, London. 1848.

³ *A. N. Pipin: Panslavizm v proslom i nasztajajscsem.* (1878) *Sz pregyiszloviem...* V. V. *Vodovozova.* Knygoizdatyelsztvo „Kolosz”. 1913. 3-4. (A továbbiakban: *Pipin* 1913.)

nyuló orosz hatalmi törekvésekkel azonosítja. Ennek megfelelően már a 19. század első felében politikai pánszlávizmust vélnek felfedezni a konzervatív, nacionalista szlavofil értelmiség vagy a – „népiség/népiesség” (народность) néven ismeretes – hivatalos orosz kormányideológia néhány képviselőjének a nézeteiben. Pánszláv irányultságot látnak a cári Oroszország 1848 előtti hódító, terjeszkedő politikájában, amelynek célja – úgymond – a török, osztrák, magyar és porosz fennhatóság alatt élő szláv, illetve ortodox hitű népek orosz birodalomban történő egyesítése volt.⁴ Ez az álláspont meglátásunk szerint nem helyes, mert az orosz politikai pánszlávizmus csupán az 1850-es évektől emelkedett a hivatalos kormánypolitika szintjére.⁵

Már Pipin is úgy látta, hogy az első orosz szlavisták utazásai a szlávok által lakott területekre az 1830-1840-es években, vagy az ekkori szlávközi kapcsolatok még tudományos, kulturális, irodalmi keretek között mozogtak, számottevő politikai megbízatás vagy hatalmi szándék nélkül.⁶ Nyolcvan évvel később Arató Endre alapjában véve ugyanígy ítélte meg a szláv-orosz, orosz-szláv kapcsolatokat, de árnyaltabban fogalmazott. Megállapította, hogy kezdetben a szláv

⁴ Csak megemlítjük, hogy a reformkori magyar politikusok (Deák Ferenc, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos és társaik) is a magyarországi szlávok politikától távoli nyelvi, kulturális vagy tudományos együttműködési törekvéseiben egységesen politikai hátszándékot gyanítottak, „Oroszország kezé”-t sejtették. – A pánszlávizmust a politikai változatra redukáló mai álláspontok közül csupán hármat kiragadva, lásd *Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2007.* 14. (A továbbiakban: *Gecse, 2007.*; Hans Kohn már könyve előszavában leszögezte az álláspontját. *Hans Kohn: Pan-Slavism. Its History and Ideology.* Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press. 1953. 1. Legújabbban lásd *Abbot Gleason: Pan-Slavism.* In *James R. Miller* (Ed.): *Encyclopedia of Russian History.* By Macmillan Reference, (New York). 2004. 1133–1135.

⁵ Egyetértőleg hivatkozhatunk Niederhauser Emilre, aki egy helyütt azt írta, hogy az orosz nacionalizmus egyik irányzatát jelentő szlavofilok a 19. század első felében elsősorban a pravoszláv oroszok és más pravoszláv szláv népek iránt rajongtak, a nem ortodox szlávok iránt különösebb érdeklődést nem tanúsítottak. „Persze ettől a felfogástól – folytatta – csak egy lépés kellett addig a teóriáig, hogy a szláv népeket a pravoszláv orosz uralkodó jogára alatt kell egyesíteni, felszabadítva őket a török, osztrák vagy magyar uralom alól. Az 1850–60-as évek orosz nacionalistái megtették ezt a lépést, de a szlavofilok első nemzedékétől ez a kifejezetten hódító politikai irányzat még idegen volt.”. *Niederhauser Emil – Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században.* Gondolat, Bp. 1970. 85. – A közelmúltban Bebesi György is úgy ítélte meg, hogy a pánszláv gondolat Oroszországban csak a 19. század közepén bontakozott ki és a szlavofilizmusból, a kincstári népiségből, valamint a történelmi konzervativizmusból táplálkozott. Lásd *Bebesi György: Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a XIX. sz. utolsó harmadában.* In: *Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor* (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában.* Hungarovox Bt. 2005. 89. [A továbbiakban: *Bodnár – Demeter* (szerk.)] Mi az internetes változatra támaszkodtunk.
<http://geogis.detek.unideb.hu/Munkatarsaink/DemeterGabor/A%20Balkan%20es%20a%20keleti%20kerdes.pdf> (2012. 06. 13.)

⁶ *Pipin* 1913. 3., 5–6., 13., 73.

mozgalmak nyelvi-kulturális jellegűek voltak. Az 1830-as évektől ezeket a kulturális kapcsolatokat kezdte felváltani a szlávok és az uralkodó nemzetek egyenjogúságát szorgalmazó politikai jellegű együttműködés, amely azonban még nem tűzte ki feladatául a Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság szétzúzását, sem önálló szláv államok megteremtését, sem pedig a cári Oroszország vezetése alatt egyesülő szláv állam megalakítását.⁷

A szláv egység korai politikai megnyilvánulásai

Sokan Jurij Križanićot tekintik a politikai „pánszlávizmus első apostolá”-nak, az „első ismert pánszláv gondolkodó”-nak. Meglátásunk szerint ez csak megszorításokkal igaz, mivel alapvetően az oroszok és a kisebb szláv népek vallási közösségen alapuló nyelvi, kulturális, etnikai és – csak áttételesen – politikai egységének előmozdítására gondolt. Az is tény viszont, hogy a bal parti Ukrajna Oroszországhoz és a Moszkvai Patriarkátushoz történő csatlakozásával, valamint néhány liturgiai reform bevezetésével 1654-től, az orosz pravoszláv egyház megreformált államegyházzá vált. Ezzel sokáig úgy tűnt, hogy az orosz állami, nemzeti törekvéseket a pravoszlávia keretei között is tökéletesen meg lehet valósítani.⁸

Križanićra visszatérve, a horvát jezsuita pap az 1650-es évek végén utazott Oroszországba, egyebek között azzal a céllal, hogy az oroszokhoz frissen csatlakozott ukránokat megnyerje a római katolikus vallás számára. Moszkvában Alekszej Mihajlovics cárnak átnyújtott egy – egyházi szláv, orosz, horvát, lengyel és cseh nyelvből kialakított, „össz-szláv nyelv”-en készített – kéziratos feljegyzést, amelyben a nagy egyházszakadás felszámolására, a pravoszláv egyház római katolikus egyházzal történő egyesülésére, s ez által az összes szláv egyesítésére szólított fel. Véltetően a mesterséges össz-szláv nyelv létrehozásával is a szláv egység előmozdítása volt a célja. Fájlalta a szlávok vallási megosztottságát és az ebből fakadó testvéri vérontást. Az egyedül független orosz állam uralkodójától remélte a szétszórta szlávok 6 ágához tartozók (oroszok, lengyelek, csehek, bolgárok, szerbek és horvátok) gondoskodó atyaként történő összegyűjtését, a balkáni szlávok visszaállított régi birodalmának a jogara alatti egyesítését.⁹ Hiú remény volt ez, mivel az orosz cárok törökellenes külpolitikája

⁷ Arató 1961. 251. – Bebesi György általános pánszlávizmus meghatározás is mutatja az „össz-szláv gondolat” sokrétegűségét. Szerinte „ez bonyolult, időben és térben különböző helyeken és területeken keletkező szellemi rendszer, amelynek egyes irányzatai különböző hangsúlyokkal és módon képzelik el az európai szlávok jövőjét.” *Bodnár – Demeter* (szerk.) 88.

⁸ *Gecse* 2007. 29., 31.

⁹ *Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története.* Lucidus Kiadó, Bp. 2000. (Reprint kiadás). 34–35. (A továbbiakban: *Rátz* 2000.) – Križanić „Politiká”-ját oroszul lásd *Jurij Krizsanics: Politika.* Novij Szvet, Moszkva. 1997. Az e kiadás alapján készített elektronikus változat elérhető:

a legjobb esetben is csak a pravoszláv vallású balkáni népek (s nem is csak a délszlávok, hanem a 2 vazallus román fejedelemség) egyesítésével számolt, különösen 1774 után, amikor az orosz befolyás a török uralom alatt élő balkáni ortodox népek felett megerősödött.¹⁰

A 15 esztendősz számúzetésre ítélt Križanić munkájának sem ekkor, sem később nem lett foganatja. A délszlávok és az oroszok figyelme Erzsébet cárnő szerb telepítései nyomán a 18. század közepén kezdett egymás felé fordulni. Miután Mária Terézia 1741-ben felszámolta a Tisza–Maros melléki szerb katonai körzetet, az addig kiváltságos helyzetben lévő pravoszláv katonai réteget feudális szolgáltatásokra, a római katolikus vallás és a német nyelv erőszakos felvételére kényszerítették. Tiltakozásul négy ezred szerb katona, családtagokkal együtt kb. 12000–30000 személy, 1751–1756 között három nagy és több kisebb hullámban áttelepült a Dnyeper és a Bug folyó közti „Új-Szerbiá”-ba és a Donyec melletti „Szláv-Szerbiá”-ba, ahol orosz katonai szolgálatba léptek, földet és különböző mentességeket kaptak.¹¹

Az orosz politikáról a következő évtizedekben is elmondható, hogy a szláv, illetve a délszláv kérdést vallási lepelbe burkolt katonai érdekeinek, törökellenes hatalmi törekvéseinek, a „keleti kérdés” orosz érdek szerinti rendezésének rendelte alá. A szlávok tehát nem a cél, hanem az eszköz szerepét játszották az orosz politikában. Jól példázta ezt II. Katalin cárnő 1788-as felhívása – egy osztrákokkal szövetségben 1787–1791 között vívott orosz–török háború idején, amelynek bevallott célja a „görög terv” megvalósítása, azaz az Oszmán Birodalom felosztása volt –, amelyben a „dicső szláv nép” törzseit harcra hívta az ortodox hit ellenségei, a törökök ellen. 1792-től viszont az orosz külpolitikában fordulat következett be. A felosztás helyett az Oszmán Birodalom területi épségének megőrzése, a békés együttélés és a jó szomszédtság politikája kerekedett felül.¹²

I. Pál (1796–1801) uralkodása alatt az orosz–török közeledés franciaellenes töltetet kapott, a fekete-tengeri szorosok, kikötők és térség védelmének, a forra-

http://krotov.info/acts/17/krizhanich/krizh_01.html (2012. 06. 13.) Križanićra újabban lásd még A. I. Puskarev: Jurij Križsanics – pevec szlavjanszkava jegyinsztva. Szlavjanszkij Almanah 1996. Indrik, Moszkva. 1997. 174–177.

¹⁰ Sashalmi Endre gondolatát idézve: „az orosz Balkán-politika vallási indíttatása olyan evidenciának tűnhet, amely nem is igényel különösebb magyarázatot. Erősen leegyszerűsítve a kérdést, ugyanis elégségesnek tűnhet ennek kapcsán a következőt leszögezni: mivel az Orosz Birodalom ortodox állam volt, ezért a 18-19. században központi feladatának tekintette az idegen uralom alatt élő ortodoxok, köztük a balkáni ortodox népek védelmét és felszabadítását.” Lásd *Sashalmi Endre*: Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: a nyikoni reformoktól a kücsük-kainardzsi békéig (1774). In: *Bodnár – Demeter* (szerk.), 30.

¹¹ *V. Molnár* 2000. 20–21.

¹² *Rátz*, 2000. 36.; *Bodnár Erzsébet*: Oroszország keleti törekvései, 1796–1856. In: *Bodnár – Demeter* (szerk.), 54–55.

dalmi eszmék terjedése megakadályozásának, valamint a konzervatív-monarchikus rend fenntartásának az érdekközösségén alapult. A két udvari irányzat harcából az a külpolitikai törekvés kerekedett felül, amely a tengerszorosok orosz érdekek szerinti legelőnyösebb megoldását és a balkán-félszigeti befolyás továbbnövelését (főleg a két dunai román fejedelemségben) tartotta a keleti kérdés kulcsának.¹³ Ezt a békés orientációt az 1801-ben trónra lépő I. Sándor is igyekezett fenntartani, ám a 3. franciaellenes koalíció austerlitz-i veresége után, 1806-tól új külpolitikai kombináció erősödött fel. Az uralkodó az orosz állam érdekeire hivatkozva továbbra is ellenezte ugyan a Török Birodalom teljes felosztását, de meggyengítésétől, pontosabban részleges feldarabolásától már nem zárkózott el, ellenkezőleg. Előnyösnek tartotta, ha a Balkán-félszigeten néhány önálló állam jön létre (élén a dunai fejedelemségekkel és Szerbiával) orosz védnökség alatt, az orosz befolyás további erősödésével.¹⁴

Ezt az – irányváltásokkal teli, de alapjaiban változatlan – orosz külpolitikai kurzust kell tehát szem előtt tartani a törökellenes szerb felkelésekben játszott orosz katonai, politikai támogatás megítélésénél is. Ha nem így járunk el, könnyen arra a téves következtetésre juthatunk, hogy a cári kormányzat balkáni politikáját már a 19. század elején is a keresztény rokonok iránti szláv szolidaritásból fakadó, vagy azok orosz politikai befolyás alá vonására irányuló pánszláv érdekek mozgatták, miközben ez az elem továbbra is eszközjellegű maradt. Az orosz külpolitika eme sajátosságára egyébként magyar történétírók már a 19. század végén rámutattak. Az 1804-ben kirobbant 1. törökellenes szerb felkelés kapcsán Thim József – Kállay Béni kutatásai nyomán – világosan kifejtette, s számos ténnyel bizonyította, hogy a szerb érdekek az orosz katonai érdekektől függttek, „s bizony hátrányra, mert a szerb érdekek az orosz politikában mindenkor csak másodrangú helyet nyertek, s az orosz érdekek előmozdítására szolgáltak”.¹⁵

¹³ *Uo.* 56–57.

¹⁴ *Uo.* 59.

¹⁵ *Dr. Thim József: A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig a legújabb kutatások alapján.* Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Nagy-Becskerek. 1892. III. kötet, 25. (A továbbiakban: *Thim*, 1892.) – Thallóczy Lajos adta ki 1909-ben Kállay Béni szerb felkelés történetéről írott művét, amelynek (az eseményeket 1807-ig tárgyaló) 1. kötete 1877-ben jelent meg. Kállay szerint „az orosz kormány nem feledkezett meg azon előny felhasználásáról, melyet az ozmán birodalom népességi és vallási viszonyai nyújthattak. Nagy Péter óta Oroszország minden török háború alkalmával megkíséرتé a szultán keresztényen alattvalóinak fellázítását... Nem csoda tehát, hogy a szentpétervári kabinet már jóval a háború (az 1806–1812. évi orosz–török háborúról van szó – K. L.) kitörése előtt komolyan kezdett foglalkozni a törökországi keresztények izgatásával, de különösen a szerb fölkeléssel”, amely „eleinte csak fölötte lanya rokonszenvet ébresztett Oroszországban”. *Kállay Béni: A szerb felkelés története 1807–1810.* I. kötet. MTA kiadása, Bp. 1909. 49.

Ami a kapcsolat másik oldalát illeti, érdekes, hogy az 1. szerb felkelés vezetői, élükön Djordje Petrović-Karadjordjéval, először az osztrák kormányzatot (sőt Bonaparte Napóleont) kívánták támogatóként több ízben is megnyerni, miközben a Portával is tárgyaltak. Miután ezek a próbálkozások nem sikerültek, ekkor fordultak – egyfajta kényszerhelyzetben – 1804/1805-től az orosz katonai, politikai vezetéshez, sőt közvetlenül I. Sándor cárhoz. Korlátozott orosz katonai, pénzügyi és diplomáciai támogatást a következő években kaptak is, mindaddig, amíg az orosz katonai és politikai érdekek ezt a Balkánon megkívánták.¹⁶

Ezek a kormány szintű szerb–oroszl kapcsolatok természetesen nem zárták ki azt, hogy a napóleoni háborúk idején magas rangú szerb és orosz tisztviselők ne készítsenek – az orosz fennhatóság kiterjesztésére irányuló, politikai indíttatású – pánszláv beadványokat. Néhány kiragadott példával élve, 1804 júniusában Stratimirović szerb pátriárka, aki a középkori szerb birodalom helyreállításáról álmodozott, emlékiratot fogalmazott meg. Az orosz kormányzatot arról próbálta meggyőzni, hogy a görögök helyett a térségben a szerbek legyenek az oroszok természetes szövetségesei, hiszen a nyelv, a vallás és a rokon származás összeköti őket. Az orosz segítséggel létrejövő Szerbia ugyan továbbra is a Porta fennhatósága alá tartozna (adót fizetne), de egy nagyherceg vezetésével orosz védnökség alatt állna (akit a helytartója képviselhetne), s az országban korlátozott létszámú orosz katonaság állomásozna.¹⁷

A szerb pátriárka javaslata nem jutott el a cárhoz, mert Adam Czartorysky, I. Sándor (1801–1825) lengyel származású külügyminisztere ezt megakadályozta. Az 1. szerb felkelés idején az orosz Vaszilij Karazin is átnyújtott Czartoryskynak egy emlékiratot, amelyben Karadjordje mozgalmának támogatását, sőt egy olyan délszláv császárság megteremtését javasolta Illíria néven, amely a szerb-lakta területeken túl Albániát, Macedóniát, Oláhországot (egészen az erdélyi Maros folyóig) és a Habsburg Birodalmat, illetve a Magyar Királyság délszláv területeit (Horvátországot, Szlavóniát, a Bánságot) is magában foglalta volna, egészen az Adriai-tengerig.¹⁸ 1806 elején Czartorysky herceg is készített egy politikai feljegyzést. Természetesen a független Lengyelország helyreállítását és a balkáni önálló szláv államok (Szerbia, Hercegovina, Montenegró, Dalmácia, Görögország) megalakítását, valamint ezek föderációba tömörítését szorgalmazta orosz védnökség alatt.¹⁹

¹⁶ Az 1. szerb felkelésre bővebben lásd *Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly*: Déli szomszédaink története. Bereményi, Bp. é. n. 51–58.

¹⁷ *Thim* 1892. 3–5.

¹⁸ *Rátz* 2000. 84.; *Frank Fadner*: Seventy years of Pan-slavism in Russia Karazin to Danilevski 1800–1870. Georgetown University Press. 1962. 81.

¹⁹ *Gecse* 2007. 42.

A példák száma szaporítható, hiszen 1830-ban – az oroszellenes lengyel felkelést leverető és Varsóba érkező – I. Miklós is tett egy pánszláv szellemű nyilatkozatot, amely arra enged következtetni, hogy tőle sem volt idegen az orosz „eredeti birtokok”-on élő szlávok orosz jogar alatt történő, leendő egyesítése. A győzelemittas cár a következőket mondta: „Nem vagytok többé lengyelek, hanem szlávok, az oroszok testvérei. Úgy szólok hozzátok, mint minden oroszok cárhoja: nemsokára többi szláv rokonaitokhoz is úgy fogok szólni, mint minden eredeti birtokaink ura. Ismerjétek meg Oroszország dicsvágyának, s az enyémnek valódi irányát...”²⁰

Ez az orosz nacionalizmussal összefonódó, túlzó szláv szemlélet része volt a kor hangulatának. A hivatalos kormányideológia és a szlavofilizmus képviselőit ugyanúgy áthatotta, mint az orosz romantikus költők némelyikét. Klasszikus példája ez utóbbinak A. Sz. Puskin oroszellenes lengyel felkelés kapcsán írt „Oroszország rágalmazóihoz” című verse, amelyben költői formában válaszolt a – szándékosan „litván”-nak nevezett – lengyel felkelést vérbefojtó oroszokat bíráló európai kritikákra. A fegyveres konfliktust a szlávok maguk közötti vitájának, „családi per”-nek, „régii házi vitá”-nak nevezte, amelynek lényege, hogy a „sok szláv folyó az orosz tengerbe ömlik”-e vagy elapad?²¹ Néhány évvel Puskin halála után, 1838-ban a kiváló orosz tudós, M. P. Pogogyin Sándor trónörökös-höz írott levelében (amely egyébként soha nem jutott el a címzetthez) azt fejtegette, hogy Oroszország egymaga 60 millió, a többi szláv még újabb 30 millió. S a fizikai erő mellett ott van az erkölcsi erő, az ügyesség és a minden szlávban ott rejlő természetes ész. Ki tud ilyen erőnek ellenállni? Oroszország kezében van Európa és vele a világ sorsa, amit akkor dönt el, amikor a kedve tartja!²²

Bármilyen magas szintre emelkedett is a politikai pánszlávizmus, a 19. század első felében mégsem vált a hivatalos orosz kormánypolitika részévé. Sem I. Sándor, sem I. Miklós (1825–1855) nem karolták fel az orosz politikusok, katonák, tudósok stb. által megfogalmazott magánvéleményeket, egyéni kezdeményezéseket. Tény viszont, hogy az oroszok szlávszimpátiája erősödött. Ezzel párhuzamosan a nemzetébresztő szláv értelmiségiek (csehek, szlovákok, szerbek, horvátok stb.) körében is megerősödött az oroszbarátság, a russzofilizmus.

A cárizmus napóleoni háborúban elért katonai sikereinek és Oroszország Szent Szövetségben betöltött meghatározó szerepének hatására a hatalmas,

²⁰ Idézi *Romsics Ignác*: *Expanzionizmus és regionalizmus...* In: *Romsics Ignác* (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Bp. 1997. 12.

²¹ *Szilágyi Ákos* (szerk.): *A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája*. Szabad Tér Kiadó, 1989. 71.

²² *Niederhauser Emil*: *A szlavofilok történetiszemléletéhez*. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica V. Debrecen, 1966. 35. (A továbbiakban: *Niederhauser* 1966.)

egyedül független szláv szomszéd iránti szláv érdeklődés egyeseknél a csodálattig, sőt a kritikátlan rajongásig fajult. Ezt tovább erősítette Lomonoszov, Zsukovszkij vagy Puskin költészetének, valamint az orosz kultúrának a tisztelete, nem különben a személyes tapasztalatok, az orosz katonákkal és tudósokkal kialakított személyes vagy levelezéses kapcsolatok. A 18. század végén – 19. század elején Szuvorov, majd Kutuzov csapatai többször is átvonultak (1799-ben és 1805-ben) a szlovákok és a csehek által lakott területeken.²³ A lakosság-
nak tehát volt alkalma megcsodálni az orosz népdalok szépségét, a közkatonák ismerős hangzású beszédét, a szilaj kozákok bravúros tánc- és lovas bravúrait vagy a franciás műveltségű, nemesi tisztikar eleganciáját. A cári hadak megjelenése tudatosította a nyelvrokonságot ezzel a hatalmas, független néppel.

Az oroszok iránti szimpátiát és a „jó cár” illúziót fokozta, hogy I. Sándor a lengyeleknek 1815-ben alkotmányt adott. Ezt a hitet legfeljebb csak meggyengíteni tudta az 1830-ig önkormányzattal rendelkező Lengyel Királyság autonómiájának elvétele. Az 1828/1829-es újabb orosz–török háború – amelynek következtében megszületett az önálló görög állam és gyakorlatilag Szerbia is függetlenné vált (a Török Birodalmin belül), a két dunai román fejedelemségben, Moldvában és Havasalföldön pedig tovább erősödött a nekik is alkotmányt adó orosz fennhatóság – pedig tovább erősítette a cseh és a szlovák nemzetébredéstők ama illúzióját, hogy Oroszország az elnyomott népek felszabadítására törekszik.

Ezeket az illúziókat az 1830/1831-es oroszellenes lengyel felkelés leverése és az azt követő kegyetlen megtorlás jórészt szétrombolta. Komoly válságot, mély meghasonlást eredményezett a szláv értelmiség soraiban. Az addig szinte egységesen oroszbarát szlovák, cseh (és egyéb) nemzetébredéstöket orosz- és lengyel pártra szakította szét. A polonofilizmus megerősödése ellenére is jelentős maradt azonban a russzofil érzelműek száma. Az egyik példa erre Ján Kollár költői főműve, a „Sláv dčera” („Szlávság leánya” vagy „Dicsőség lánya”). Ebben a hatalmas szonett gyűjteményben differenciálatlanul a szláv mennyországba helyezte mindazokat (I. Sándort, I. Miklóst, Nagy Pétert, I. Ferencet, Zrínyi Miklóst, Adam Mickiewiczet, Tadeusz Kościuszkot, Szuvorovot...), akik úgymond szerették a szlávokat, a szlávok nyelvét, vagy maguk is szlávok voltak.²⁴ Az ellenpéldát a lengyelbarát és oroszellenes Samo Chalupka szlovák költő jelentette, aki önkéntesként harcolt a lengyel felkelők oldalán és sebesülten tért haza.²⁵

²³ A fentiekre lásd: *Arató* 1961. 252.

²⁴ I. Miklóst, a lengyel felkelés vérbefojtóját, a lengyelek barátjaként mutatta be, aki ezt mondta: „Halljátok csak kedves oroszok, a lengyelek a mi testvéreink, nem helyes ellenségként viseltetni irányukban”. *Ján Kollár*: Bāsne. Knihovna Klasiku. Československý spisovatel, Praha. 1952. 424. szonett. (a továbbiakban: *Kollár* 1952.)

²⁵ A szlovák nemzetébredéstők megosztottságára és Chalupkára lásd *Karol Golān*: Štúrovské pokolénie. (Výber diela). Vyd. SAV, Bratislava. 1964. 12–14.

A szlovák nemzetébresztők legjobbjai (Ján Kollár, Ludovít Štúr, Andrej Sládkovič vagy Janko Král') költeményekben siratták meg – Sládkovič kifejezésével élve – „Észak dalnoká”-t, Puskin halálát.²⁶ Ez is része volt az átfogóbb folyamatnak, a szlávok egymás és az oroszok felé irányuló kulturális, tudományos, irodalmi együttműködésének. Ez a szláv összefogás – amely többnyire kulturális pánszlávizmus, szláv kölesönösség vagy szlávizmus néven ismeretes – komoly eredményeket ért el. Legfőbb célját azonban, a „szláv nemzet”-hez tartozók nyelvi, kulturális egyesítését vagy közelítését, Ján Kollárék erőfeszítései dacára, nem érte, nem érte el.

A kulturális pánszlávizmus és a szlavisztika megteremtői, a szláv tudósok kapcsolatai

A szláv összetartozás – közös származáson, nyelvi hasonlóságon és vallási azonosságon alapuló – homályos tudata régóta létezett. A szláv közösség gondolata már a 12. századi óorosz, cseh és lengyel krónikákban, évkönyvekben megjelent. A lengyel évkönyvírók a cseh, a lengyel és az óorosz államot egy szláv birodalom részeinek tekintették. Egy 14. századi cseh monda szerint a Horvátországból kivándorolt két testvér, Cseh és Lech alapították meg a cseh és a lengyel birodalmat. Ez a történet más szláv népekhez is eljutott, s az idők során egy harmadik testvérrrel, Russzal, az orosz birodalom megalapítójával is kibővült. Rátz Kálmán szerint ebben a mondában jutott első ízben kifejezésre a szláv népek egységes eredetének tudata. Hasonló a helyzet Nagy Sándor – Német Aranybulla (1356) mintájára készített – nem létező kegylevelével is, amelyben a világhódító makedón uralkodó úgymond a szlávoknak adományozta az Észak-Európától Dél-Itáliáig terjedő hatalmas területet.²⁷

A németek és a szlávok etnocentrikus szembeállításai is a szláv egység gondolat erősítését szolgálta. Szamota István olyan 1420/1430-as évekből származó cseh forrásokból, valamint egy olyan 1588-as lengyel költeményből közölt részleteket, amelyek a németeket, illetve nyelvüket a cseh, a lengyel és – szélesebb értelemben – a szláv nyelv, illetve nép legveszedelmesebb, esküdt ellenségeinek tekintették.²⁸ A tagadásban való önmeghatározás, a saját csoport idegen (többnyire erősebb és fejlettebb, szomszédos) csoportokkal való szembeállításai, s ez által a csoporttudat és –kohézió erősítése a későbbiekben is a kisebb-nagyobb

²⁶ Uo.; Andrej Sládkovič: Puskin szelleméhez. In: Hegedűs Zoltán és Kovács Endre (szerk.): Cseh és szlovák költők antológiája. Szépirodalmi, Bp. 1953. 32. [A továbbiakban: Hegedűs – Kovács (szerk.)]

²⁷ Rátz 2000. 32–33.

²⁸ Szamota István (összeáll.): Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Nagybecskerek. 1892. 209–211. (A továbbiakban: Szamota 1892.)

szláv közösségek öndefiníciójának, és összefogási törekvéseinek fontos eszköze maradt.

Köztudott, hogy a lengyelek számára az oroszok voltak és maradtak az elsőszámú ellenség. „A cseh nemzet történetét”-t 1526-ig (részben német nyelven megíró) cseh František Palacký a békeszerető szlávokat meghódító németekben és a – honfoglalással a nyugati és a déli szlávokat ékként szétválasztó, s ez által a leendő szláv egységet lehetetlenné tevő – magyarokban látta a csehek és a szlávok fő ellenségeit.²⁹ A bibliai cseh nyelven író, németül ígét hirdető szlovák nemzetébresztő, Ján Kollár a „Slávy dcera” előhangjában ugyancsak a németeket (a rabló és irigy Teuton-földet) és az ázsiai magyarokat okolta Szlávia és a – „Tátra fia”-nak nevezett, máshol „galambok nemzeté”-nek titulált – szlovákok bajaiért.³⁰

A szláv egységtudat, illetve az egységes szláv nemzet gondolatának ideológiai alátámasztása mégsem a cseh, a szlovák, a szerb vagy a horvát nemzetébresztő értelmiségtől eredt. A hatalmas „szláv nemzet”-re legelőször két német bölcselő hívta fel a szlávok figyelmét, még a 18. század második felében. August Ludwig von Schlözer (1735–1809) göttingai professzor évekig Oroszországban élt és ott szláv kutatásokkal foglalkozott. Ő volt az első, aki a hatalmas, ősi nemzetet alkotó és Európa, valamint Ázsia óriási térségeit benépesítő szláv népeket – a közös ősnyelvben gyökerező nyelvi hasonlóság alapján – 8 fő dialektusra osztotta. „Az arabokon kívül... – írta – az egész földkerekségen egy népet sem ismerek, amely nyelvével, hatalmával, gyarmataival, olyan bámulatos messzire terjedt volna ki, mint a szláv. Az Adriai tenger melletti Raguzától északra, egészen a Jeges tenger partjáig, keletre Kamcsatkáig egészen Japán közeléig és nyugatra pedig a Keleti tengerig mindenütt találni szlávokat, akik részben uralkodnak, részben pedig más népeket szolgálnak.”³¹ Sürgette egy összehasonlító szláv nyelvtan és szótár megírását. A helyesírás egysége által ugyanis megte-remthetőnek vélte a „szláv nemzet” törzseinek (értsd: népeinek) nyelvi egységét. Schlözer ezzel nemcsak a „nagy, híres, ősi, hatalmas népfaj”-hoz tartozók szláv öntudatát alapozta meg, hanem a nyelvészeti, szlavisztikai kutatásokat is.

A „szláv népek újjászületése atyjá”-nak és a kulturális pánszlávizmus legfőbb eszmei előkészítőjének mégis Johann Gottfried Herder (1744–1803) tekinthető, aki ifjúkorától szimpatizált a balti-szláv népek életével. Egy 25 éves korában

²⁹ Palacký úgy látta, hogy „a huszita háborúk már a kezdet kezdetén faji háború jellegét vették fel, átalakulva a németek és a csehek élethalálharcává”. *František Palacký: A huszitizmus története. Európa, Bp. 1984. 385.*

³⁰ *Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Uo. 677–678.; Hegedűs – Kovács (szerk.), 20.*

³¹ Idézi *Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840. I. Akadémiai, Budapest. 1960. 109. (A továbbiakban: Arató I. 1961.) – Lás még Berkes 2003. 197.*

írott útinapló bejegyzésében, 1769-ben szinte már megelőlegezte főművének („Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról”, röviden: „Ideen”) a szlávok dicső jövőjéről szóló jóslatát.³² „A szláv népek” című rövidke fejezet (IV. fejezet, 16. könyv) első részében a szlávokat szorgalmas, országot építő, kereskedő, nyugalmat szerető népként jellemezte. Hitte, hogy Európában a háborúskodást majd felváltja a békés kereskedés és a népek békés együttélésének, egymás kölcsönös segítségének a korszaka. Akkor „majd ti is, mélyre süllyedt egykor szorgalmas és boldog népek, fel fogtok egyszer ébredni hosszantartó rest álmodokból, megszabadultok a rab(szolga)ság bilincseitől és saját tulajdonotokként használhatjátok szép vidékeiteket az Adriai-tengertől a Kárpátokig, a Dontól a Muldéig (Moldváig – K. L.), ahol ismét megtarthatjátok régi ünnepeiteket, a nyugodt szorgalom és a kereskedelem ünnepeit”.³³

Ma is helytállóak Gogolák Lajos gondolatai. A szláv gondolat német megalapozóinak az „öntudatát valóságos szláv érzélem, sőt orosz patriotizmus hatja át; rajongással ünneplik Oroszországot és már a XVIII. század nyolcvanas éveire előre elkészítik azokat a fogalmakat, melyekkel később szinte napjainkig dolgoznak a szláv kérdés magyarázóit”.³⁴ A két német bölcselő hatására a cseh és szlovák nemzetébredésben hosszú időre rögzültek a „szláv nemzet” hódító nemzetekkel szembeállított karaktervonásai.³⁵ A szlávokról idealizált képet festő Herder ama jóslata pedig, hogy a békés kor beköszöntével az alávetett szlávok jövője is oly hatalmas lesz, mint az általuk belépesített területek nagysága, lelkesedést és büszkeséget adott. Növelte az Európában nagyra hivatott szlávokhoz való tartozás büszke tudatát.³⁶

³² A sok vad népecskéből majd „civilizált nemzet áll elő: határai a Fekete-tengerig nyúlnak el és onnan az egész világon át. Magyarország, ... meg Lengyel- és Oroszország egy sávja részese lesz majd ennek az új kultúrának; ... szelleme keresztülvonul majd az álomban szendergő Európán, és szolgálatába állítja majd a szellem természete szerint. Mindezt magában hordozza a jövő és egyszer csak meg kell történnie...” Idézi *Vajda György Mihály*: A német irodalom Kelet és Nyugat között. In: *Allandóság a változásban. Tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1968. 25.

³³ Saját fordítás. Lásd: J. G. *Herders Ideen zur Philosophie der Gesichte der Menschheit*. Deutsche Bibliothek in Berlin. [1914], 224–225. (A továbbiakban: *Herder* 1914.) – A XVI. könyv 4. fejezetét lásd: *Berkes* 2003. 197–199.

³⁴ *Gogolák Lajos*: Pánszlávizmus. In: *Szekfü Gyula* (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Lucidus, Bp. 2000. (reprint) 125.

³⁵ Herder „Ideen”-je a szlávokat szorgalmas, építő, kereskedő, békétűrő és nyugalmat szerető népek írta le. P. J. Šafárik a szlávok alapvető jellemvonásának a vallásos gondolkodást, a munkaszeretetet, az őszinte és naiv vidámságot, valamint az anyanyelv szeretetét tartotta. Sorrendben lásd: *Herders Ideen*, 225.; *Pavol Jozef Šafárik*: *Dejiny slovenského jazyka a literatúry vŕetkých nárečí*. In: *Spisy Pavla Jozefa Šafárika*. Vyd. Východoslovenské vydateľstvo Košice pre Univerzitu Pavla Jozefa Šafárika, Košice. 1992. 44–47.

³⁶ Václav Černý magyarázata egyszerű: „E Jungmanoknak, Hankoknak, Šafarikoknak és Kollároknak Herder adta vissza nemzeti önértüket... Már nem szükséges nekik... szégyenben kupo-

Schlözer és Herder megtermékenyítő eszméi legkorábban a cseh tudósok nyelvészeti, szlavisztikai, irodalmi munkásságát inspirálták.³⁷ Nem csoda, ha a szláv összefogás gondolata is a – szláv rokonságot legjobban tükröző – cseh nyelvtudomány területén jelentkezett. Josef Dobrovský (1753–1829) és Josef Jungmann (1773–1847) hittek egy olyan egységes szláv nyelv létezésében, illetve megteremthetőségében, amely az egyes szláv népek („törzsek”) nyelvei szerinti nyelvjárásokra oszlik. De Jungmann bevallott célja a szláv nyelvek tudatos közelítése volt az egységes szláv irodalmi nyelv megteremtése céljából. 1810-ben így vallott erről: „szilárdan hiszem, hogy az orosz hatalom lebírja a franciát, s ez nekünk, szlávoknak örömkre kell, hogy szolgáljon, hisz az összes szláv dialektus így egyesül. Mi az oroszokkal, az oroszok tőlünk átveszik a nyelv tökéletesítését. Amit tehát most csehül írunk, már ama nagy szláv irodalom számára írjuk”.³⁸

Az aufklärista szellemiségű Dobrovský, oroszországi utazását követően, az 1790-es évektől kezdett hozzá a tudományos szlavisztika rendszeres műveléséhez. Lényegében vele indult el a cseh nyelvújítás a 19. század elején. Munkásságának főleg a második felét áthatotta a szláv küldetéstudat gondolata. A „Slawin” című folyóiratban újraközölte Herder idillikus szláv ábrázolását. Hitte, hogy az emberiség megújulása a romlatlan szláv világból fog kiindulni. Messianisztikus pánszláv érzelmeinek első kifejeződése egy 1795-ben írott latin nyelvű levele volt, amelynek egyik jellemző passzusában kifejtette, hogy az „Isten nagy dolgokra vezeti a szlávokat a világban”. A poroszok elveszítik majd Sziléziát és a szász Lužicét is, amelyeket a határtalan fejlődés előtt álló Cseh Királyság fog megszerezni. A nemzeti nyelve elhanyagolásáért megbűnhődött Lengyelország is felvirágozik majd. „Gyapardni fog az orosz uralom földje, amely majd elér Perzsia és India közvetlen küszöbéig. A szláv nemzet ismét eljut arra a vidékre, ahol legelőször telepedett meg.” Oda, ahonnan a szláv nyelvek és nemzetek közössége eredt. A russzofil érzelmű Dobrovský a tudományos (nyelvészeti, szla-

rogni a nemzetek nagy családjában. Újfajta méltóságot képviselnek, mely ráadásul érdem is. A gazdagok közt szegények, a hatalmasok közt gyengék ajándékként önmaguk rusztikusságát, tiszta természetességüket, eredetiségüket hozzák. Az emberiség és az erkölcsösség forrásvidékéről érkeznek.” *Václav Černý: A pánszlávizmus kialakulása és gaztettei.* Kalligram, 1994/6. 46. (A továbbiakban: Černý 1994/6. vagy 7–8.)

³⁷ Nem véletlenül nevezte Václav Černý a pánszlávizmust „német anyagból gyúrt cseh találmány”-nak. Černý 1994/6. 44.

³⁸ Idézi *Bojtár Endre: „Az ember feljő”. Magvető, Bp. 1986. 19. – Dobrovskýra és Jungmannra bővebben lásd Berkes 2003. 156–170.; Hankó B. Ludmilla – Heé Veronika: A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig. Magyarországi Eszperantó Szövetség, Bp. 2003. 159–162., 168–172. (A továbbiakban: Hankó – Heé 2003.)*

visztikai) pánszlávizmus, illetve egymás kölcsönös megismerése jegyében kiterjedt levelezést folytatott a szláv népek szellemi elitjével.³⁹

Jungmann körül formálódott ki a cseh nemzetébresztők második nemzedéke, amelynek tagjai ugyancsak herderi nyelvemzeti nézeteket vallottak, az „egy nyelv – egy nép – egy nemzet” alapján álltak. Ehhez a „nyelvében él a nemzet” felfogást hirdető hazafias körhöz tartozott többek között Antonín Marek (1785–1877) költő is, akit a ruszofil politikai pánszlávizmus első eltökélt hirdetőjének tartanak, ugyanis a nagy orosz nemzettől várta a szláv népek felszabadítását és egyéb tekintetben is nyíltan pánszláv nézeteket hangoztatott.⁴⁰ Két évtizeddel később, 1833-ban egy lírai esszéjében – nem kis érzelmi túlfűtöttséggel – így foglalta össze a szláv összetartozás lényegét: „Amit a nyelv egybekötött, azt ember nem szakíthatja szét. A nyelv egybefűzött minket, cseheket, morvákat, szlovákokat és sziléziaiakat lengyel meg orosz testvéreinkkel, illetve a Duna-, Morava-, Dráva- és Száva-menti déli rokonainkkal, a Balkán innenső és túlsó oldalán élő testvéreinkkel; mindazokkal tehát, akik kezük munkájával tartották fenn Bizáncot, s azokkal is, akik az Adria sziklás partjain lakoznak”. Másutt így folytatta: „Érzem, hogy az egyetemes szlávsághoz tartozom, s az egyetemes szlávság hozzám tartozik! Erre vagyok büszke... – Hazám földjén nem nyugszik le a nap, s bizonyára dicsősége sem hanyatlik le, amíg utolsó fiunk és örökösünk meg nem szűnik szlávnak nevezni magát.”⁴¹

A cseh nyelvészek kutatásaihoz és a cseh kultúrához annyira szorosan kapcsolódik az – 1833-tól Prágában élő és alkotó, szláv, csehszláv és szlovák tudatú – szlovák Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) és – a bibliai cseh nyelven író, szláv és cseh tudatú – szlovák Ján Kollár (1793–1852) tudományos és irodalmi tevékenysége, hogy mind a cseh, mind a szlovák kultúrtörténet a sajátjaiként tartja őket számon.

Šafáriknak (Šafaržíknak) az 1826-ban németül kiadott összehasonlító szláv nyelv- és irodalomtörténete („A szláv nyelv és irodalom története az összes nyelvjárásban”) hozta meg az európai ismertséget.⁴² Hatalmas kompilációs jellegű műről van szó, amely a szláv kultúra egyik fő ismereti forrása lett a Nyugat számára. Tudóstársaihoz hasonlóan ő is egységes szláv nemzetben gondolkodott, amely nyelvjárásokra oszlik, s amelynek irodalmi az egységes szláv kultúra részei. A herderi „szív és fantázia” alapján nagyfokú elfogultsággal vizsgálta a szláv nemzethez tartozó népek karaktervonásait, eredetüket, lakóhelyüket, vallásukat, erkölcsi szokásaikat stb. Bevallottan nem csupán tudományos cél vezette,

³⁹ Berkes 2003. 166.

⁴⁰ *Uo.* 182.

⁴¹ Idézi: Berkes 2003. 205–206. – Marekra bővebben lásd *dr. Jan Jakubec: Antonín Marek. Jeho život a působení i význam v literatuře české. V Praze, 1896.*

⁴² Lásd a 35. lábjegyzetet.

hanem a felnövekvő nemzedék össz-szláv tudatának a felébresztése is. A szláv világban, valamint az orosz szlavisták, illetve szlavofilok körében viszont Šafárikot másik tudományos munkája, a „Szláv régiségek” tette – Kollár költői és tudományos munkáival együtt – igazán népszerűvé, amelyben idealizált képet festett az Európában őshonos szlávokról, és rendkívüli hatása volt.⁴³ Tulajdonképpen a szlávok ősi műveltségének enciklopédiájáról van szó, amelynek ideológiai irányultsága és elfogultsága változatlan. Meggyőződése szerint „a szlávok éppolyan régi nemzet Európában, mint a germán és a latin népek; s nemcsak egyenlők velük erejüknél és számuknál fogva, de felül is múlják a legerősebb európai nemzeteket”.⁴⁴

Ján Kollár először költői főművében – a már említett „Slávy dcerá”-ban – fejtette ki irodalmi formában a szláv nemzettel és a szláv kölcsönösséggel kapcsolatos nézeteit. Ez a dantei és herderi ihletésű, 5 énekből álló szonett-gyűjtemény, amelyet még Pesten kezdett el írni az 1820-as évek elején, 1832-re 615 szonetre duzzadt. Megjövendölte a szlávok nemzeti nagyságát és jogait, valamint azt az időt is, amikor elmúlik majd a gőg, az önzés, a bizalmatlanság, és „összeköt mindnyájunkat a szeretet, a kölcsönösség.”⁴⁵ Bízott abban, hogy előbb-utóbb a „nagy, ezerfejű nép” minden tagja belátja az egység szükségességét. Újból összefogásra szólított tehát fel:

„Százszor szólott, most már kiált a szám
hozzátok, bomló, gyöngye szlávok!
Egyek legyünk, ne tört szilánkok,
éljünk, vagy haljunk végre igazán!

Galambok nemzetének hívnak, ám
a galambok is egy családot
alkotnak és mind jó barátok:
hű szívem néktek ily erőt kíván!”⁴⁶

A szláv kölcsönösségről vallott nézeteit, kulturális pánszlávizmusának lényegét „Az irodalmi kölcsönösségről” („O literárnej vzájomnosti”) című tudományos főművében összegezte az 1830-as évek közepén. Az orosz, lengyel, cseh és délszláv/illír törzsre, valamint számos altörzsre és dialektusra osztott szláv nemzet tudósainak, íróinak, költőinek rendszeres és szoros együttműködését szor-

⁴³ „Slovanské starožitnosti”. V Praze, 1862. – A fentiekre bővebben lásd: *Hankó – Heé* 2003. 181–182.; *Berkes* 2003. 200–201.

⁴⁴ Idézi: *Berkes* 2003. 201.

⁴⁵ *Kollár* 1952. 370. és 372. szonett, 210., 211.

⁴⁶ *Rubin Szilárd* fordításában idézi *Szalatnai Rezső*: A cseh irodalom története. Gondolat, Budapest. 1964. 92.

galmazta a nemzeti irodalom, nyelv, tudomány és kultúra területén. Ezt az együttműködést lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a különféle együttműködési formákon, a nyelvi, irodalmi, tudományos és kulturális kapcsolatokon keresztül valósuljon meg a szláv népek erősödő közeledése, majd nyelvi-kulturális egysége. Már a könyv legelején nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ő nem a szláv törzsek politikai egyesítésére, zavart és forradalmi lázadást, szerencsétlenséget okozó tevékenységére gondolt.⁴⁷ Védekezett a politikai pánszlávizmus vádjá ellen. Ő mindössze „irodalmi kölcsönösség”-et, vagyis olyan együttműködést kíván, amely „valamennyi nemzeti ág közös részvétele a saját nemzet szellemi gyümölcseiben; az összes szláv nyelvjáráson kiadott írások és könyvek kölcsönös vásárlása, olvasása. Mindegyik nyelvjárásnak új életerőt kell merítenie a másiktól, hogy megifjodjék, gazdagodjék és művelődjék, és mindamelllett ne bántson meg senkit...”. Azt is hozzátette, hogy: „Az irodalmi kölcsönösség ott is létezhet, ahol egy nemzet több jogar alá tartozik, ahol több államban, királyságban, fejedelemségben, birodalomban vagy köztársaságban van széttagolva. A kölcsönösség ott is lehetséges, ahol egy nemzeten belül több vallás, egyház és hit van, ahol különböző írást és betűket, övezeteket és térségeket, szokásokat találni.”⁴⁸

Kollár már könyve megjelenésekor is érzekelte a formálódó szláv nemzetek közötti (lengyel-orosz, szlovák-cseh, szerb-horvát) feszültségeket, de erőteljes szláv tudata miatt továbbra is arra törekedett, hogy megakadályozza a megjelenő nemzeti különbségek és nacionalista feszültségek elmélyülését. Hitte, hogy csak a nagy, oszthatatlan, egységes „nemzeti tömeg” lehet hatással az emberiségre, mert ezek a nagy nemzetek az „új idők teremtői”, a kultúra tanítói és hordozói.⁴⁹ A szlovákoknak tehát azt javasolta, hogy közvetlenül a nagyobb csehekhez és rajtuk keresztül a szlávokhoz csatlakozzanak irodalmi, nyelvi és kulturális tekintetben egyaránt, ami egyet jelentett az önálló szlovák nyelv és kultúra, végső soron tehát az önálló szlovák nemzet feladásával.

Kollár szláv kölcsönösségi elmélete és erős szláv tudata különösen nagy hatással volt a pesti egyetem szerb hallgatóinak irodalmi, nemzeti fejlődésére.⁵⁰ Nem tekinthető véletlennek, hogy tudományos értekezése – a cseh nyelvű változatot is megelőzve – szerb fordításban jelent meg először. A horvát nemzetéb-

⁴⁷ *Ján Kollár: O literárnej vzájomosti. Vyd. SAV, Bratislava. 1954. 110–111. (A továbbiakban: Kollár 1954.)*

⁴⁸ *Uo. 111–112.*

⁴⁹ *Uo. 128., 131.*

⁵⁰ Természetesen nemcsak Kollár közvetítette a „szláv nemzet”-tel kapcsolatos eszméket, hanem egyebek mellett Ludovít Štúr is, akinek 1838-ban a pozsonyi líceumban 46 szlovák és „20-nál több szerb” hallgatója volt. Ez utóbbiak száma 1841-re 31-re emelkedett.

resztő, Ljudevit Gaj – aki egyetemi tanulmányainak egy részét szintén Pesten végezte – az ő hatása alatt dolgozta ki az illírismus elméletét.⁵¹

Az 1830–1840-es években Kollár kiterjedt levelezést folytatott szinte az egész szláv világgal. Šafárikhoz hasonlóan személyes kapcsolatokat is kiépített a délszláv és lengyel tudósokkal, az orosz szlavistákkal. Ezzel akarva-akaratlan hozzájárult az orosz szlavofil irányzat pánszláv szemléletének kialakulásához, az orosz szlavisztika és a különböző orosz- és szlávbarát kulturális, tudományos, majd politikai törekvések megerősödéséhez. Eközben az oroszok iránti szimpátiája szinte kritikátlan oroszbarátsággá fajult. 1839 tavaszán például – a Pesten magát veszélyben érző, mert névtelen fenyegető levelet kapó – Kollárnak Pogogyin közbenjárásával majdnem sikerült átköltöznie „Botos Miklós” Oroszországába, ahol úgymond „szabadon és szívből beszélhet és cselekedhet” az ember.⁵²

Kollár gondolatai a délszlávok mellett valóban Oroszországban keltették a legnagyobb szellemi és tudományos visszhangot. A korai szlavofil N. Rigelman 1847-ben a „Moszkovszkij Szbornyik”-ban közzétett bécsi leveleiben a Habsburg-birodalom szlávjainak jelentőségét egyenesen abban látta, hogy ők ébresztették fel az orosz álomból.⁵³ Az orosz–szláv tudományos kapcsolatok kezdetei – Josef Dobrovskýék jóvoltából – még a 19. század elejére nyúltak vissza. Ám a szárnyát bontogató orosz szlavisztika ismert nyelvészei, tudós tanárai csak az 1830-as években kezdtek egyre sűrűbben ellátogatni – a cári hatóságok tudtával és jóváhagyásával – a Habsburg Monarchia területére, ahol személyes és tudományos kapcsolatokat építettek ki a cseh, a szlovák, a szerb és a horvát nyelvészet és irodalom művelőivel. P. I. Koeppen, O. M. Bodjanszkij (az orosz szlavisztika ukrán származású megalapítója, a moszkvai egyetem tanára), M. P. Pogogyin (író, történész, publicista), összesen több mint egy tucat – többnyire a moszkvai vagy a pétervári egyetemen, illetve az Orosz Tudományos Akadémián

⁵¹ Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: Szomszédainkról. Szépirodalmi, Budapest, 1974. 148. – A horvát „Danica” 1838/34. számában megjelent vers mindennél jobban mutatta a „Slávy dcera” délszlávokra gyakorolt hatását. Kollár a szláv nemzetet egy óriás testrészei szerint építette fel. Ennek nyomán a „Danica” szerzője – Horváth Mihály történetíró szabad fordításában – a következőket írta: „Európa egyik felében egy mérhetetlen nagyságú óriás nyugszik. Nagyszerű lábai az északi hó mellett a Jeges tengerig s a chinai falig terjednek. Erős jobbájában, mely Törökország szíve felé hajlik, a Fekete tengert – a Németország szíve felé nyúló baljában pedig a Balti tengert tartja. Az Adria öblében fürdő feje közép Illyrthon.... Keble Magyarország; szíve az ős Tátra alatt ver; gyomrát Lengyelország síkjai képezik; hasa és czombja Oroszthon... És ezen óriás a mi nemzetünk; mert legbennsőbbjének húsa és csontja a szláv nemzet; s a vér, mely ezen óriási testet eleveníti, Szlavia anyánknak ugyanazon vére.” Idézi Szász György: Erdély múltjáról, jelenidőben. Magvető, Bp. 1988. 367–368.

⁵² Arató I. 1960. 271–272.

⁵³ Niederhauser 1966. 135.

dolgozó – társuk kereste fel L. Gajt, Fr. Palackýt, L'. Štúrt, J. Kollárt P. J. Šafárikot és a cseh, szlovák tudományos élet egyéb személyiségeit.

A nyitányt Koeppen tanulmányútja jelentette még 1821–1824 között. A Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság szlávok lakta területein járva szláv tudósokkal – élükön Šafárikkal és Kollárral – tárgyalt, akik rendszeresen tájékoztatták őt a cseh és a szlovák tudomány és irodalom legújabb eredményeiről. Pogogyin két utazást is tett (1835-ben és 1839-ben), amelyek során találkozott Šafárikkal, Jungmannal, Václav Hankával és Kollárral. A hatásuk alá került és – anélkül, hogy feladta volna politikai pánszlávizmusát, nagyorosz nacionalizmusát – a szláv kölcsönösség, a kulturális pánszlávizmus meggyőződéses híve lett. Ennek megfelelően a második útja után egy emlékiratot intézett Uvarov közoktatási miniszterhez. Az Ausztriában és Magyarországon elnyomott szlávok tudományos és kulturális életének, valamint vezetőinek anyagi támogatását javasolta, és – Kollár hatására – egy összehasonlító szláv nyelvtan és szótár elkészítését, szláv népdalgyűjtemény kiadását, szláv tudományos folyóirat indítását stb. 1837–1839 között Bodjanszkij is a Habsburg Birodalomban tartózkodott és szoros kapcsolatban állt Pogogyinnal, akit rendszeresen tájékoztatott a szláv nyelvi-kulturális mozgalmakról.⁵⁴

Orosz tudósok az 1840-es években is nagy számban keresték fel – főleg – a cseh és a szlovák lakta területeket. Az ukrán származású I. I. Szeznyevszkij (szlavista, a harkovi egyetem tanára) például 1839–1842 között azt a feladatot kapta egyetemétől, hogy tanulmányozza a szláv nyelvjáráásokat és népköltészetet, valamint a szláv lakta vidékek gazdasági, földrajzi és természeti viszonyait. Bejárta szinte az egész Felvidéket, meglátogatta a szlovák nemzeti mozgalom valamennyi központját és számottevő személyiségét. A szlovákokon kívül csehekkel, szerbekkel és szlovénokkal is találkozott. Hazatérése után is élénk levelezést folytatott és baráti kapcsolatban maradt különösen Štúrral, aki – a tudományos kérdéseken kívül – rendszeresen beszámolt neki a szlovákok politikai helyzetéről, valamint a délszláv népek politikai problémáiról. Rajta kívül még 23 orosz tudós látogatott el szlovák és cseh lakta területekre. Fordítva azonban, Oroszországba sokkal kevesebben jutottak el az 1840-es években. A horvát Ljudevit Gajon kívül csak néhány cseh értelmiséginek adatott meg az a szerencse, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzenek ebben az általuk hön szeretett, hatalmas országban.⁵⁵

A személyes kapcsolatok mellett – mint ismeretes – sűrű levelezés is folyt a szláv és az orosz tudósok között. Egyedül Šafárik 25 tudóssal tartott kapcsolatot az 1820–1840-es években, több tudományos szervezetnek, társulatnak – beleértve az Orosz Tudományos Akadémiát is, amelynek levelező tagja lett – is tagja

⁵⁴ Arató I. 1960. 269–272.

⁵⁵ Arató I. 1961. 267–269.

volt. Az orosz szlavisztika és az Oroszl Tudományos Akadémia képviselői azonban még szorosabbra akarták fenni ezeket a kapcsolatokat. Több cseh és szlovák tudóst kívántak rábírní arra, hogy költözzenek át Oroszlországba és dolgozzanak a pétervári egyetem szláv tanszékén, sikertelenül.⁵⁶ Ugyanekkor viszont Šafárik 1836-ban Kollárral együtt az akadémia elnökétől kiváló munkásságáért kitüntést kapott. Ezekbe a tudományos, kulturális kapcsolatba azért elvéve politikai felhangok is belevegyültek. Ljudevit Gaj például több memorandumban ajánlotta fel a cárnak, hogy orosz anyagi támogatással fellázítja és a cári birodalom mellé állítja a délszlávokat.⁵⁷ Ennek azonban semmi foganatja nem lett.

Ez is azt mutatta, hogy a szláv–oroszl, orosz–szláv tudományos és kulturális kapcsolatok alapvetően megmaradtak a kulturális pánszlávizmus szintjén. Ami persze korántsem zárta ki azt, hogy az orosz tudományos és kormányzati körök ne akarták volna kihasználni, a maguk javára fordítani a cseh és a szlovák nemzeti ébredés nyelvészeti, kulturális és egyéb tudományos eredményeit, vagy Kollár szláv kölcsönösségi elméletét.

A csehek, élükön a fiatal Karel Havlíček-Borovskýval, elsőként jöttek erre rá. Havlíček, amikor 1843 februárjában Moszkvába érkezett, még telve volt Kollár illúzióival és az általa is csodált nagy szláv Oroszlország megismerésének őszinte szándékával. Sevirjov professzor családjában (ahol nevelőként dolgozott) azonban alkalma volt alaposan kiismerni Pogogyin, Kirejevskij, Homjakov, Bodjanszkij stb., valamint a „Moszkvitanyin” folyóirat körül csoportosuló nagy orosz nacionalista és szlávímádó nézeteit, és nagyon kiábrándult. 1844 áprilisában keseregve írta barátjának: „Bárcsak Kollár jöhetett volna helyettem Oroszlországba! Kétségbeesne a fölött, mivé lett az ő hozzájárulásával is ez a szlávizmus!” Sértette őt a hazafiság és a szlávizmus nagy orosz formája. „Úgy gondolom – írta fél évvel korábban – , ... hogy hazát szeretni annyi, mint ... nem folyton arról pofázni és világgá kürtölni, hogy otthon minden jobb, mint másutt, hogy az összes többi nemzet semmi a szent Oroszlhonhoz képest...” Egy másik levélben pedig azt panasolta, hogy: „Az oroszok már sokkal jobban felhasználták a szlávíságot, mint mi: azt mi találtuk ki, ..., ők viszont, noha nem értenek

⁵⁶ Ez után született meg a döntés arról, hogy – szláv tudósok híján – orosz tudósok látogassanak el a Habsburg Birodalomban élő szláv népekhez.

⁵⁷ *Arató I.* 1960. 268., 270–271., 274.; – A szláv–oroszl, orosz–szláv kulturális kapcsolatok irodalmára bővebben lásd még: *Arató* 1961. 245–294.; *Jan Stanislav: Z rusko-slovenských kultúrnych stykov v časoch Jána Hollého a L'udovíta Štúra.* Bratislava, 1957.; Iz isztóriji russzko-szlavjanszkij lityeratury szvjázej. XIX v. Izd. Akagyemii Nauk SzSzsZr, Moszkva-Leningrád, 1963.; *N. A. Kondrasov: Oszip Makszimovics Bodjanszkij.* Izd. Moszkovszkovo Univerzityeta, 1956.; *V. P. Gudkov: K izucsényiju rússzkij szvjázej Vuka Karadzicsa.* Karadzics i Alekszandr Turgenjev. Szlavjanszkij Vésztnyik. Vpuszk 1. Izd. Moszkóvszkava Univerzityeta, 2003. 237–249. *P. Zagora: Kontakti Ljudovíta Štúra sz ucsonnimi i miszlityeljami Rossziji.* Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2007/1–2. 113–122.;

hozzá, már alaposan megfejték.” Ő volt az is, aki a legelsőik között mondta ki, hogy a szlávok „nem alkotnak egyetlen nemzetet”. Ezért tehát Kollár gondolatvilága „nemcsak képtelenség, de ostobaság is”. Nem kis nemzeti büszkeséggel jelentette ki, hogy ő bizony cseh, és sohasem szláv.⁵⁸

A kollári szlávizmusból az 1840-es évekre a szlovák nemzetébredők ifjú nemzedékének vezetői, a „szlovák triumvirátus” (Ludovít Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža) tagjai is kigyógyultak. Erről tanúskodott Štúr 1843 februárjában O. M. Bodjanszkijhoz, a „Szlávok Kiválóságához” küldött levele, amelyben egybeközött a következőket írta: „Az illíreknek a kormány betiltotta az illír név használatát, és mi hálásak vagyunk érte. Az illír név abstractio, amely épp ezért valótlán, és mint ilyen tarthatatlan. Ráadásul zavart is okozott a délszláv ország-részekben. Mi már régóta ellenezzük ezt az elnevezést, azon elv alapján, hogy a *négy irodalmi nyelv princípiuma hamis és valótlán*. A szlávoknak minden törzse a maga mivoltában része és nem közvetve, egy másik törzs által, ezért minden törzs neve a számunkra szent, és a közös életünk alapját adó szlávásra vonatkozik, nem valami másra, ami maga is egységet akar alkotni.”⁵⁹ Alig egy évvel később egy I. I. Szrezyevszkijnek írott levele arról tanúskodott, hogy erősödő szlovák tudata ellenére fenntartotta a szláv közösség eszméjét is, amelyen belül a csodált Oroszországnak továbbra is kitüntetett helye és szerepe maradt.⁶⁰

Štúr számára 1848/1849 után Oroszország maradt az egyedüli alternatíva. Teljesen kiábrándult a Nyugat értékeiből, a (Habsburg Monarchia szláv érdekek szerinti átalakítását cseh vezetéssel megvalósítandó) ausztrószlávizmusból, valamint Ausztriából. A meghasonlott, vallásos miszticizmusba és totális oroszimádatba menekülő, magyarelles szlovák politikus 1851-ben a kis szláv népek egyedüli reménységét az őket egyesítő orosz birodalomban látta. „A szlávok és a jövő világa” című kiadatlan írásában a következőképpen fogalmazott: „... Oroszországnak hatalma van, óriási hatalma, ezáltal pedig küldetése és joga is, hogy lesöpörjön minden szeparatista szláv törekvést, és igényt tartson a szláv nemze-

⁵⁸ Idézi: Černý 1994/7-8. 114–115.

⁵⁹ Oszip Makszimovics Bogjanszkijnek Pozsonyban, 1843. február 13-án. In: *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások*. Kalligramm, Pozsony. 2012. 495-496. – A horvát nemzeti mozgalom vezetői, Ljudevit Gaj és társai, Kollár nyomán olyan délszláv (illír) nemzetben gondolkodtak, amelyet a horvátok vezetnek majd. Ez a felfogás lényegét tekintve ugyanolyan volt, mint a cseheké vagy Ján Kolláré. Kollár szláv kölcsönösségi elmélete szerint ugyanis a „szláv nemzet”-nek 4 fő törzse (értsd: népe) és nyelve van: az orosz, a lengyel, a cseh és az illír. A kisebb népeknek és nyelveknek, mint amilyen a szlovák is volt, a hozzájuk legközelebb álló fő törzshöz, illetve nyelvhez kell – önállóan részként – csatlakozniuk. Štúr tehát – egyébként nem olyan régóta – a csehektől, mint a szlovákokhoz legközelebb álló fő törzstől való elkülönülést, s ezzel az önálló szlovák nyelv és nemzet megeremtését szorgalmazta.

⁶⁰ *Uo.* 508.

tek egész családja fölötti hegemóniára”.⁶¹ De ez már a politikai pánszlávizmus körébe tartozik, így túlmutat e tanulmány keretein.

⁶¹ *Uo.* 367. – Az egész tanulmányt lásd: 248–413.